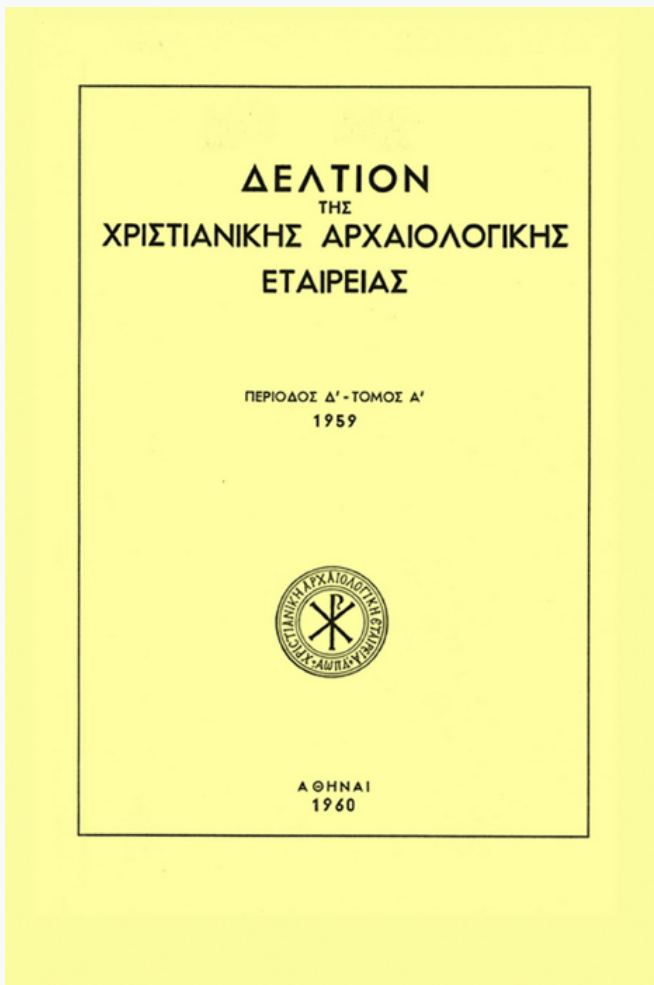

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 1 (1960)

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1959), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Βέη (1883-1958)

Η χρονολογία της κτιτορικής επιγραφής του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά

Μανούσος ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

doi: [10.12681/dchae.706](https://doi.org/10.12681/dchae.706)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ Μ. (1960). Η χρονολογία της κτιτορικής επιγραφής του Αγίου Δημητρίου του Μυστρά. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1, 72-79. <https://doi.org/10.12681/dchae.706>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η χρονολογία της κτιτορικής επιγραφής του Αγίου
Δημητρίου του Μυστρά

Μανούσος ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 1 (1959), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου
Βέη (1883-1958) • Σελ. 72-79

ΑΘΗΝΑ 1960

Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΤΙΤΟΡΙΚΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΜΥΣΤΡΑ *

Ἡ μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τοῦ Μυστρά, ἕνα ἀπὸ τὰ ἀξιολογώτερα καλλιτεχνικὰ μνημεῖα τῆς πρωτεύουσας τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μορέως, ἔχει μελετηθῆ ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη ἀπὸ πολλοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητῆς¹. Ἡ χρονολογία ὁμως τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς του ἐξακολουθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα νὰ προκαλῆ ἀμφισβητήσεις. Τὸ μικρὸ αὐτὸ μελέτημα ἔχει σκοπὸ νὰ διαλύσῃ τὶς ἀμφισβητήσεις αὐτῆς καὶ νὰ δώσῃ ὀριστικὴ, καθὼς ἐλπίζω, λύση στὸ ζήτημα.

Ἡ ἔμμετρον (σὲ λαμβικοὺς τρίμετρον) κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ, ποὺ ὀφείλεται στὸν κτίτορα τοῦ ναοῦ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας καὶ πρόεδρο Κρήτης Νικηφόρο Μοσχόπουλο², γνωστὸ λόγιον, βιβλιοφιλο καὶ συνθέτη καὶ ἄλλων παρόμοιων ἀφιερωτικῶν ἐπιγραμμάτων³, ἔχει δημοσιευθῆ ὡς τώρα πολλὰ φορὲς. Πρῶτος τὴ δημοσίευσε, ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μητρόπολης Λακεδαιμονίας, τὸν γραμμένο στὰ 1755 ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἀνανία Λαμπάρδη, ὁ J. A. Buchon τὸ 1845⁴ καὶ ἔπειτα, σωστότερα, ἀπὸ αὐτοψία, ὁ K. Ζησίου τὸ 1891-1892⁵, ὁ G. Millet τὸ 1899⁶ καὶ πάλι ὁ K. Ζησίου

* Ἀνακοίνωση στὴ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὶς 20 Μαΐου 1958.

1. Adolf Struck, *Mistra, eine mittelalterliche Ruinenstadt*, Wien und Leipzig, 1910, σ. 74-87. — Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910, passim (βλ. τὸ εὔρετήριον, σ. 27). — Τοῦ ἴδιου, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, passim (βλ. τὸ εὔρετήριον, σ. 316). — Marie G. Sotiriou, *Mistra, une ville byzantine morte*, deuxième édition, Athènes, 1956, σ. 21-28. — Μανόλη Χατζηδάκη, *Μυστράς. Ἱστορία - Μνημεῖα - Τέχνη*. Δεύτερη ἔκδοσις, Ἀθήναι, 1956, σ. 34-47.

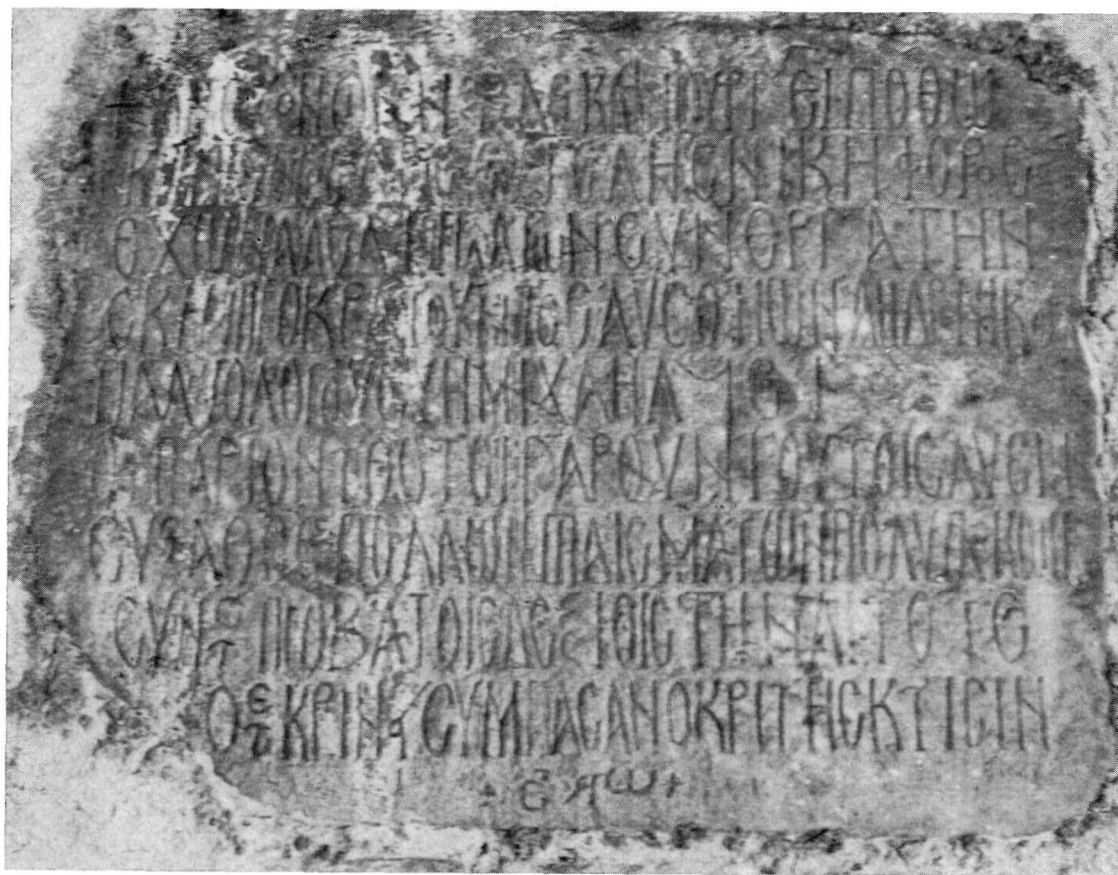
2. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, «*Byzantinische Zeitschrift*», τόμ. 12 (1903), σ. 215-223. Ἡ νεώτερη βιβλιογραφία γι' αὐτὸν ἔχει συγκεντρωθῆ στὴ μελέτη ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἐπόμενη ὑποσημείωση.

3. Βλ. Μ. Ἰ. Μανουσάκα, Νικηφόρου Μοσχόπουλου ἐπιγράμματα σὲ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του, «*Ἑλληνικά*», τόμ. 15 (1957) (τιμητικὸς Σωκράτους Β. Κουγέα), σ. 232-246.

4. J. A. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, τόμ. I, Paris, 1845, σ. LXXVIII (annexe A).

5. Κωνστ. Γ. Ζησίου, Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, «*Ἀθηνᾶ*», τόμ. 3 (1891), σ. 437-438 (ἀριθ. 5) (= Τοῦ ἴδιου, *Σύμμικτα*, Ἀθήνησιν, 1892, σ. 21-22).

6. Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, «*Bulletin de*

Ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Μυσταῖ.

Ἡ κτιτορική ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Μυστρᾶ.
Λεπτομέρεια τοῦ κάτω τμήματος μετὰ τὴν χρονολογία.

τὸ 1909¹. Ἀπὸ τὶς ἀναδημοσιεύσεις ποὺ ἀκολούθησαν ἄς σημειώσωμε τὴν ἐπανέκδοση τοῦ Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως², τοῦ Μελ. Γαλανοπούλου³ καὶ τοῦ Μ. Χατζηδάκη⁴. Πρὶν παραθέσωμε τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, κρίνομε σκόπιμο νὰ προτάξωμε τὶς ἀκόλουθες σημειώσεις, ποὺ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μᾶς στείλῃ ὁ φίλος κ. Ν. Δρανδάκης, ἐπιμελητῆς τῶν βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Μυστρᾶ :

Ἡ ἐπιγραφὴ εὑρίσκεται ἐντειχισμένη εἰς τὴν ἐξωτερικὴν νότιον πλευρὰν τῆς ἐκκλησίας, παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ κτιρίου. Ἔχει χαραχθῆ ἐπὶ τεφρᾶς πλακός, ἡ ὁποία κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐντειχίσθη ὅταν ὠκοδομεῖτο τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἐκκλησίας. Ἡ κάτω ἀριστερὰ γωνία τοῦ λίθου εἶναι ἀποκεκρουμένη. Φαίνεται δὲ ὅτι τοῦτο εἶχε συμβῆ πρὸ τοῦ χρόνου ἢ κατὰ τὸν χρόνον τοῦ ἐντειχισμού, ἐπειδὴ ὁ πληρῶν τὸ κενὸν τῆς ἀποκεκρουμένης γωνίας πηλὸς εἶναι ὁμοιος μὲ τὸν πηλὸν τὸν πληροῦντα ἀρμούς μεταξὺ λίθων καὶ πλίνθων, δι' ὧν ἔχει κτισθῆ ὁ παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ. — Διαστάσεις τῆς πλακός : πλάτος 0,507, ὕψος 0,40 μ. Ἡ ἐπιγραφὴ εἰς 9 στίχους. Εἰς τὸν 10^{ον} ἢ χρονολογία. Ἡ χάραξις τῶν γραμμάτων δὲν εἶναι βαθεῖα. Τὰ γράμματα τῶν 9 στίχων ἔχουν ὕψος περὶ τὰ 0,035. Τὰ διάστιχα 0,01 καὶ ὀλιγότερον. Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων τῆς χρονολογίας (10^{ον} στίχου) εἶναι 0,015.

Ἴδου τώρα τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς (βλ. καὶ πίν. 29)⁵, ποὺ εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τὴν ἐξετάσωμε καὶ ἐπὶ τόπου, τὴν ἀνοιξή τοῦ 1957, σὲ ἐπισκεψή μας στὸ Μυστρᾶ :

*Τὸν θεῖον οἶκον τόνδε καινουργεῖ πόθῳ
Κρήτης πρόεδρος εὐτελῆς Νικηφόρος
ἔχων ἀδελφὸν Ἁαρὼν συνεργάτην,
σκηπτροκρατοῦντος Ἀδσόνων Ἀνδρονίκου*
5 *Παλαιολόγου σὺν Μιχαὴλ υἱεῖ.*
*Οἱ παριόντες τοιγαροῦν τούτοις λύσειν
εὔξασθε πολλῶν πταισμάτων πολυπλόκων
σὺν τε προβάτοις δεξιούς στήγειν τότε,
ὄτε κρινεῖ σύμπασαν ὁ κριτῆς κρίσειν.*
10 *† ἔτ(ους) , ςω' †*

Correspondance Hellénique », τόμ. 23 (1899), σ. 121 - 122 (ἀριθ. XI) (βλ. καὶ φωτοτυπία τῆς pl. XX bis, 1).

1. Κ. Γ. Ζησίου, Ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων τῆς Ἑλλάδος, « Βυζαντις », τόμ. 1 (1909), σ. 431 (ἀριθ. 122).

2. Ἁ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, ὁ.π., σ. 219 - 220.

3. Μελετίου Εὐαγ. Γαλανοπούλου, Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες Λακωνίας, ἐν Ἀθήναις, 1939, σ. 135 (καὶ εἰκ. 43).

4. Μ. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς, σ. 35.

5. Τὶς δύο φωτογραφίες (πίν. 29 - 30) τὶς ὀφείλω στὴν εὐγενεὴ προθυμία τοῦ καθηγητῆ κ. Ἁ. Ξυγγοπούλου καὶ τοῦ καλλιτέχνη κ. Φώτη Ζαχαρίου.

Ἐκδοσις τοῦ Buchon. Στὴν πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ζησίου ὁ στίχος αὐτὸς φέρεται: *Ἔτ(ει) ,ζωι' 1*, ἐνῶ στὴν ἔκδοσις τοῦ Millet τὸν βρῖσκομε: *Ἔτους ,ζωιη' ἑ*. Κατὰ τὴν πρώτη ἀνάγνωσις δηλαδὴ τοῦ Ζησίου, ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐκτίσθη ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο στὰ (6810-5508 =) 1301/2, ἐνῶ, κατὰ τὴν ἀνάγνωσις τοῦ Millet, ἐκτίσθη στὰ (6818-5508 =) 1309/10. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπὸ ὄσους ἔγραψαν ἔπειτα γιὰ τὸ ναὸ ἄλλοι, ἀκολουθώντας τὸ Ζησίου, ἐτοποθέτησαν τὴν οἰκοδομὴν του στὰ 1301/2², ἄλλοι, ἀκολουθώντας τὸ Millet, τὴν ὄρισαν στὰ 1309/10³, καὶ ἄλλοι ἀμφιταλαντεύθησαν ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτῆς χρονολογίαις⁴.

Οὔτε ὅμως ἡ πρώτη ἀνάγνωσις τοῦ Ζησίου, μὰ οὔτε καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Millet εἶναι ἡ σωστή. Ὁ ἴδιος ὁ Ζησίος, ἐπανεκδίδοντας, ὕστερα ἀπὸ ἔλεγχο τῶν ἀναγνώσεων του καὶ τῆς ἔκδοσις Millet, τὴν ἐπιγραφὴν τὸ 1909⁵ παράθεσε τὸ στίχο 10 ὡς ἐξῆς: *ἔτ(ους), ζω ἑ ν(εμήσεως) I*. Ἡ τελευταία αὐτῆ ἀνάγνωσις τοῦ Ζησίου, ὅπως ἐξακριβώσαμε ἀπὸ αὐτοψία καὶ ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς φωτοτυπίαις τῆς ἐπιγραφῆς πού παράθεσαν ὁ Millet καὶ ὁ Γαλανόπουλος⁶ καὶ καθαρότερα ἀπὸ τὴν φωτοτυπία τοῦ κάτω τμήματος (στίχ. 9-10) τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς πού παραθέτομε ἐδῶ (βλ. πίν. 30), εἶναι ἡ μόνη σωστή. Μὲ τὴν διαφορὰ πὼς σήμερα τοῦλάχιστο, μετὰ τὰ *ἑτ(ους) ,ζω' ἑ*, δὲ διακρίνεται τὸ *ν(εμήσεως) I* πού διάβασε ἢ νόμισε πὼς διάβασε ὁ Ζησίος. Ὅσο γιὰ τὴν ἀρχικὴν του παρανάγνωσις, αὐτὴ ἐξηγεῖται εὐκόλα: εἶχε διαβάσει ὡς *ι* τὸ σταυρὸν πού βρῖσκεται μετὰ τὸ *,ζω'* (ὅτι πρόκειται γιὰ σταυρὸν, τὸ δείχνει ὁ συμμετρικὰ ἀντίστοιχὸς του σταυρὸς πού βρῖσκεται πρὶν ἀπὸ τὸ *ἔτους*). Ἀντίθετα, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Millet φαίνεται

1. Κωνστ. Γ. Ζησίου, « Ἀθηνᾶ », τόμ. 3 (1891), σ. 438 (πρβλ. καὶ σ. 441, σημ. 2, ὅπου ἐπαναλαμβάνει ὅτι στὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴν « ἀσφαλῶς ἀναγινώσκεται *,ζωι' >* »).

2. Γεωργίου Ἀ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1942, σ. 422.

3. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 220. — Marie G. Sotiriou, Mistra, σ. 21.

4. A. Struck, ὁ.π., σ. 76 (ἔτ. 1309/10) καὶ σ. 82 (ἔτ. 1309/10 καὶ « 1302 oder 1309 »!). — [Friedrich Gerke], Der Peloponnes. Landschaft, Geschichte. Kunststätten, Athen, 1944, σ. 257 (ἔτ. 1310) καὶ σ. 262 (ἔτ. 1302!).

5. Κ. Γ. Ζησίου, « Βυζαντις », τόμ. 1 (1909), σ. 431.

6. Ὁ Γαλανόπουλος, ὁ.π., ἐνῶ παραδέχεται ὅτι « μετὰ τὰ ψηφία *,ζω*, δηλοῦντα τὸ ἔτος τῆς κτίσεως τοῦ ναοῦ, διακρίνεται σταυρὸς (†) », προσθέτει ὅτι « τοῦτον ἐκρίναμεν ὀρθότερον νὰ ἀντικαταστήσωμεν διὰ τοῦ γράμματος *ι*, διορθώσαντες οὕτω τὴν χρονολογίαν εἰς *,ζωι' = 6810 = 1302 μ.Χ.*, συμβιβαστέαν καὶ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς, φερούσης τὸν υἱὸν Μιχαὴλ συμβασιλέα τοῦ πατρὸς Ἀνδρονίκου, ὅστις, ὡς γνωστόν, συμβασιλεύει αὐτῶ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1295 ». Ὅτι ἡ διόρθωσις αὐτὴ δὲν εἶναι ἀναγκασία, θὰ τὸ δείξωμε παρακάτω.

τελείως ἀδικαιολόγητη, γιατί μεταξύ τοῦ ,ςω' καὶ τοῦ δεύτερου σταυροῦ δὲν ὑπάρχει κανὼν χωρὸς γιὰ τὰ ψηφία *ιη* πὺν διαβάξει. Ἡ σωστή λοιπὸν χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι (6800 - 5508 =) 1291/2. Ἔτσι ἄλλως τε τὴ διάβασε καὶ ἔγκυρος νεώτερος μελετητής, ὁ Μ. Χατζηδάκης¹, καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲ μπορεῖ πιά νὰ ὑπάρξῃ καμμιά ἀμφισβήτηση.

Μιὰ ἄλλη ὅμως βασικὴ ἀμφισβήτηση ἐπροβλήθηκε ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Μ. Χατζηδάκη ὡς πρὸς τὴ γνησιότητα τοῦ τελευταίου αὐτοῦ στίχου τῆς ἐπιγραφῆς πὺν παρέχει τὴ χρονολογία. Παραθέτομε ἐπὶ λέξει ὅσα γράφει ὁ κ. Χατζηδάκης στὸ ὠραῖο βιβλίον του γιὰ τὸ Μυστρᾶ, πὺν δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς τουριστικὸς ὁδηγός, ἀλλὰ ἔργο μὲ πολλὰ νέα γιὰ τὴν ἔρευνα στοιχεῖα καὶ σὲ ἀπόλυτα ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο. Γράφει λοιπὸν, μετὰ τὴν παράθεση τῶν 9 στίχων τῆς ἔμμετρης κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς:

«Κάτω ἀπὸ τὰ κομψὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς μεταγενέστερο, νομίζω, καὶ ἀδέξιο χέρι ἔχει χαράξει: *†* ἔτ(ους) ,ςω' *†* πὺν ἀντιστοιχεῖ μὲ 6800 = 1291/2 μ.Χ. Ἡ χρονολογία αὐτὴ εἶναι ἀπαράδεκτη, γιατί ἡ συμβασιλεία Ἄνδρονίκου καὶ Μιχαὴλ ἄρχισε μόλις τὸ 1294. Παλαιότερα ὁ Millet εἶχε διαβάσει τὴ χρονολογία ,ςωιη' = 1309/10 πὺν εἶναι λογικώτερη, ἀλλὰ τὰ ἴχνη τοῦ *ιη* δὲν μπορέσαμε νὰ τὰ βροῦμε. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ χρονολογία εἶναι γραμμένη ἀπὸ χέρι μεταγενέστερο, μποροῦμε νὰ μὴ τὴν λάβωμε ὑπ' ὄψει μας. Γιὰ μᾶς ὁ Ἅγ. Δημήτριος κτίσθηκε μετὰ τὸ 1304, πὺν ξέρομε ὅτι ὁ Νικηφόρος ἀποφάσισε νὰ πάη στὴν ἔδρα του, καὶ τοῦ 1311/12, πὺν σημειώνει ὁ ἴδιος, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω »².

Ἡ ἀμφισβήτηση αὐτὴ τῆς γνησιότητος τῆς χρονολογίας τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σοβαρὴ καὶ γι' αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐξετάσωμε ἓνα πρὸς ἓνα τὰ ἐπιχειρήματα, στὰ ὁποῖα τὴ στηρίζει ὁ κ. Χατζηδάκης. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ εἶναι τρία, ἓνα παλαιογραφικὸ (ἡ χάραξη ἀπὸ μεταγενέστερο ἀδέξιο χέρι) καὶ δυὸ ἱστορικὰ: τὸ ἀσυμβίβαστο τῆς χρονολογίας 1291/2 ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος μὲ τὴ συμβασιλεία τοῦ Ἄνδρονίκου καὶ Μιχαὴλ (1294 κ.ξξ.) καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Νικηφόρου στὸ Μυστρᾶ (1304). Ἄς τὰ δοῦμε μὲ τὴ σειρά τους.

α) Συγκρίνοντας τὰ λιγοστὰ γράμματα τοῦ στίχου 10 μὲ τὰ γράμματα τῶν προηγούμενων στίχων τῆς ἐπιγραφῆς, παρατηροῦμε πὺν ἡ μόνη διαφορὰ πὺν παρουσιάζουν ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἀποψη βρίσκεται στὸ ὅτι εἶναι μικρότερα καὶ στρογγυλώτερα, ἐνῶ τὰ προηγούμενα ἔχουν τὸ ἴδιο ἢ μικρότερο πλάτος, ἀλλὰ διπλάσιο ὕψος. Ἡ διαφορὰ ὅμως αὐτὴ ἐξηγεῖται εὐκόλα καὶ φυσικά: Ὁ χαρακτὴς τοῦ τελευταίου στίχου εἶχε στὴ διάθεσή του πολὺ μικρότερο σὲ ὕψος διάστημα (τὸ μισὸ καὶ λιγώτερο, ἀφοῦ ἔπρεπε νὰ τηρήσῃ

1. Βλ. τὴν περικοπὴ τοῦ κ. Χατζηδάκη πὺν παραθέτομε ἀμέσως παρακάτω.
2. Μ. Χατζηδάκης, Μυστρᾶς, ὁ.π.

και τὰ διάστιχα κανονικά) ἀπ' ὅ,τι για τοὺς προηγούμενους στίχους, γιατί εἶχε φτάσει πιά στη βάση τῆς πέτρας¹. Ἐάν διατηροῦσε τὸ ἴδιο στενόμακρο σχῆμα τῶν γραμμάτων, αὐτὰ θὰ γίνονταν ἀπελπιστικά μικρά, δυσκολοχάρακτα καὶ δυσδιάκριτα. Ἡ μόνη λύση, για νὰ τὰ μεγαλώσει κάπως, ἦταν νὰ τὰ πλατύνει, ἀφοῦ μάλιστα εἶχε ὅλο τὸ πλάτος τοῦ στίχου ἐλεύθερο. Κι' αὐτὸ ἔκαμε. Ἐτσι, ξαπλώνοντας τα ὅσο μπορούσε καὶ προσθέτοντας τοὺς σταυροὺς δεξιά καὶ ἀριστερά, ἐπιδίωξε συγχρόνως νὰ καλύψει ὅσο γινόταν περισσότερο τὸ κενὸ τοῦ στίχου, για νὰ μὴν ἔλθει σὲ χτυπητὴ δυσσαμονία με τοὺς προηγούμενους, πού δὲν παρουσίαζαν κανένα κενό. Μὰ καὶ παρ' ὅλη αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἀναλογίας μεταξὺ τοῦ πλάτους καὶ τοῦ ὕψους τῶν γραμμάτων (ἀπὸ $1/2$ σὲ $1/1$ περίπου), τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων δὲν ἄλλαξε οὐσιαστικά: Ἐάν συγκρίνωμε τὸ πρῶτο γράμμα Ε (τῆς λ. *ἔτ(ους)*) με τὸ Ε τῆς πρώτης λ. *στε* τοῦ στίχου 9, πού, ὅπως εἶναι χαραγμένο πάνω ἀπὸ τὸ τ, ἔχει χάσει τὸ μισὸ του ὕψος καὶ ἔχει λάβει τὶς ἴδιες περίπου διαστάσεις, θὰ διαπιστώσωμε πὼς τὰ δυὸ Ε εἶναι ἀπαράλλακτα σχεδόν. Ἀνάλογη ὁμοιότητα στὸ σχῆμα, παρὰ τὸ διαφορετικὸ ὕψος τῆς κάθετης κεραίας, παρουσιάζει καὶ τὸ ς τῆς χρονολογίας με τὸ ς τῆς λ. *ςῆναι* τοῦ στίχου 8. Μὰ καὶ τοῦ ω ἀκόμη τὸ σχῆμα, ὅσο καὶ ἂν εἶναι παραμορφωμένο ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ διαπλάτυνση, μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ ω τῶν λέξεων *πολλῶν πταισμάτων* τοῦ στίχου 7, ἀφοῦ ἡ μεσαία κεραία του φτάνει στὸ ἴδιο ὕψος με τὶς δυὸ ἀκραίες. Ὡστε ἡ χρονολογία εἶναι γνήσια, χαραγμένη ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι τοῦ χαράκτη τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ὄχι ἀπὸ χέρι μεταγενέστερο. Πιστεύω πὼς ὁ κύριος λόγος πού παρακίνησε τὸν κ. Χατζηδάκη νὰ τὴ θεωρήσει μεταγενέστερη προσθήκη ἦταν τὸ ὅτι ἡ χρονολογία αὐτὴ δὲ φαινόταν νὰ συμβιβάζεται με τὰ ἱστορικὰ δεδομένα πού προέκυπταν ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἢ ἀθέτησή της, ὑπὸ τὶς προϋποθέσεις αὐτές, ἔμοιαζε νὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ μιὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα. Τὰ πράματα ὅμως ἀλλάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὴ στιγμή πού θ' ἀποδειχτῆ πὼς τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ δεδομένα μπορούν νὰ συμβιβαστοῦν μ' αὐτὴ τὴ χρονολογία. Καὶ θὰ δοῦμε πὼς μπορούν.

β) Οἱ στίχοι 4-5 τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρουν πὼς ὁ Νικηφόρος ἔκτισε τὸ μητροπολιτικὸ ναὸ «*σκηπτροκρατοῦντος Ἀυσόνων Ἀνδρονίκου | Παλαιολόγου σὺν Μιχαὴλ υἱεῖ*». Πρόκειται βέβαια για τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρό-

1. Ἡ χάραξη τῆς χρονολογίας σὲ βυζαντινὲς ἐπιγραφές με διαφορετικὸ μέγεθος (καὶ μάλιστα μικρότερα) στοιχεῖα δὲν εἶναι ἄλλωστε πρῶτα ἀσυνήθιστο. Πρβλ. πρῶχειρα τὶς ἐπιγραφές τὶς δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν Ἀ. Κ. Ὁρλάνοδ στο «*Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*», τόμ. Δ' (1938), σ. 101, εἰκ. 69.1 καὶ τόμ. Ζ' (1951), σ. 141, εἰκ. 7.1, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τόμ. IV, Venezia, 1932, σ. 429 (ἀριθ. 5), 435 (ἀριθ. 7), 458 (ἀριθ. 33), 459 (ἀριθ. 34), 466 (ἀριθ. 46) καὶ 509 (ἀριθ. 1).

νικο Β' τὸν Παλαιολόγο (1282 - 1328) καὶ τὸ γιό του Μιχαὴλ Θ' († 1320). Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Μιχαὴλ Θ' ἀναγορεύθηκε καὶ ἐστέφη αὐτοκράτορας τὴν 21 Μαΐου 1294 (ἢ 1295)¹ καὶ ἀπὸ τότε ἕως τὸ θάνατό του (1320) συγκυβερνοῦσε μὲ ἴσα δικαιώματα μαζὶ μὲ τὸν πατέρα του Ἀνδρόνικο Β'. Ἡ χρονολογία λοιπὸν τῆς ἐπιγραφῆς 1291/2 φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀσυμβίβαστη. Στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν εἶναι. Γιατὶ εἶναι ἐπίσης γνωστὸ, ἀπὸ τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ ἱστορικοῦ Παχυμέρη (II, 87 καὶ I, 449 - 500, Bonn) πὼς ὁ Μιχαὴλ Θ' ἤδη ἀπὸ τὸ 1281 εἶχε ἀνακηρυχθῆ σὲ βασιλέα ἀπὸ τὸν πάππο του Μιχαὴλ Η' τὸν Παλαιολόγο². Ὅσο κι' ἂν ἦταν λοιπὸν τυπικὰ καὶ οὐσιαστικὰ (ἀφοῦ ἦταν ἀκόμη ἀνήλικος) περιορισμένη ἡ βασιλικὴ του δικαιοδοσία ἀπὸ τὸ 1281 ὡς τὸ 1294³, ὅποτε μὲ τὴν ἀναγόρευσίν του σὲ βασιλέα - αὐτοκράτορα ἀπόκτησε — γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου — τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὸ συναυτοκράτορα πατέρα του⁴, ὅμως ὁ τίτλος τοῦ βασιλέα πού ἔφερε ἦταν ἀρκετός, ὥστε νὰ μνημονεύεται κάποτε ὡς συμβασιλεὺς πλάϊ στὸν πατέρα του. Αὐτὸ ἐγίνε καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Μοσχόπουλο — πὼς μπορούμε νὰ τὸ ἀποκλείσωμε κατηγορηματικὰ; — πού ἔκρινε καλὸ, μετὰ τὸ «*σκηπτοκρατοῦντος Ἀυσόνων Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου*», νὰ προσθήσῃ καὶ τὸ «*σὺν Μιχαὴλ υἱεῖ*». Ἀξίζει, ἐξ ἄλλου, νὰ παρατηρηθῆ ὅτι τὸ κύριο βάρος τῆς φράσης, ὅπως εἶναι διατυπωμένη, δὲν πέφτει σ' αὐτὸ τὸ πρόσθετο «*σὺν Μιχαὴλ υἱεῖ*», ἀλλὰ στὸ «*σκηπτοκρατοῦντος... Ἀνδρονίκου*», πού φέρεται σὲ ἐνικὸ ἀριθμὸ: ἂν ἦταν ἤδη καὶ οἱ δύο συναυτοκράτορες, θὰ εἶχε γράψῃ «*σκηπτοκρατούντων*» ἢ κάτι ἀνάλογο⁵. Οἱ φράσεις λοιπὸν αὐτὲς δὲν μᾶς ὑπο-

1. Βλ. A verkios T h. P a r a d o p u l o s, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259 - 1453, Inaugural - Dissertation, Speyer a. Rh., 1938, σ. 36 (ἀριθ. 59) καὶ ἰδίως Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 22, ἀριθ. 2), ἐν Ἀθήναις, 1956, σ. 186 καὶ 236.

2. Βλ. A verk. T h. P a r a d o p u l o s, ὁ.π. καὶ Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π., σ. 185 - 186 καὶ 236.

3. Πρβλ. Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, ὁ.π., σ. 188.

4. Βλ. αὐτόθι, σ. 187 - 188 καὶ 214 - 215. Πρβλ. καὶ G. Ostrogorsky, Histoire de l'État Byzantin, trad. française de J. Gouillard, Paris, 1956, σ. 501.

5. Σὲ ἐπιγραφή τοῦ 1304, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν G. Gerola, ὁ.π., σ. 538 (ἀριθ. 7) βρισκομε τὴ χρῆση τοῦ πληθυντικοῦ: «*ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν δρθοδόξων καὶ φιλοχρίστων ἡμῶν βασιλέων κυροῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου καὶ τῆς εὐσεβεστάτης Ἀγούσης κυρᾶς Εἰρήνης καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ κυροῦ Μιχαὴλ*». Τὸ ἴδιο καὶ σὲ ἀγιορειτικὸ ἐγγραφο τοῦ 1313, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν P a u l L e m e r l e, Actes de Kutlumus, Paris, 1946, σ. 51 (ἀριθ. 8): «*ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων καὶ ἐκ Θεοῦ ἐστεμμένων βασιλέων ἡμῶν Ἀνδρονίκου μεγάλου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ρωμαίων Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου καὶ Εἰρήνης τῆς εὐσεβεστάτης ἀγούσης, Μιχαὴλ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ρωμαίων Κομνηνοῦ τοῦ Παλαιολόγου...*» κλπ.

χρεώνουν οπωσδήποτε ν' ἀθετήσωμε τὴ χρονολογία 1291/2 τῆς ἐπιγραφῆς.

γ) Ἐμπόδιο πραγματικά ἀνυπέρβλητο γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς χρονολογίας τῆς ἐπιγραφῆς 1291/2 ὡς γνήσιας φαινόταν ν' ἀποτελεῖ, ὡς τὸν τελευταῖο καιρὸ, τὸ δῆθεν ἀσφαλὲς δεδομένο ὅτι ὁ Νικηφόρος Μοσχόπουλος ἔλαβε «κατ' ἐπίδοσιν» τὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας μόλις τὸ 1304. Τὴν ἐκδοχὴ ὅμως αὐτῆ, πού τὴν ὑποστήριξε ὁ βιογράφος τοῦ Ἁ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς¹ καὶ τὴ δέχτηκαν ἀβασάνιστα ὅλοι οἱ ἔπειτα ἐρευνητές, τὴν ἀποδείξαμε ἐντελῶς ἐσφαλμένη στὴν πρόσφατη μελέτη μας γιὰ τὸ Μοσχόπουλο πού ἀναφέραμε ἤδη καὶ παραπάνω²: Ὁ Ἁ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς εἶχε ἐπικαλεσθῆ ἓνα ἀχρονολόγητο πατριαρχικὸ γράμμα πρὸς τὸ Νικηφόρο, πού τὸ τοποθετοῦσε ἀυθαίρετα στὰ 1304. Τὸ γράμμα ὅμως αὐτό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν αὐθαίρετη χρονολόγησή του, εἰδείξαμε πὼς δὲν ἀναφέρεται, ὅπως ἐνόμισε ὁ Ἁ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, στὴν παραχώρηση τοῦ Νικηφόρου τῆς μητρόπολης Λακεδαιμονίας, ἀλλὰ στὴν παροχὴ ἐτήσιας ἐπιχορήγησης ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα μιᾶς ἀπὸ τὶς ἐπισκοπὲς τὶς ὑποκείμενες στὴ μητρόπολη Μονεμβασίας. Δὲν ἔχει λοιπὸν καμμιά σχέση τὸ γράμμα καὶ ἡ — αὐθαίρετη ἄλλως τε — χρονολογία 1304 μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Νικηφόρου στὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὴν ἴδια μελέτη μας, μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς ἐπιγράμματος στὸν κώδικα *Ambros. Z 34 sup.* (φ. 295^r), πού ἀναφέρει ρητὰ πὼς ὁ κώδικας αὐτὸς ἐγράφηκε «*Κρήτης ποιμένι καὶ Σπαρτιάδος... Νικηφόρῳ*» (ἄρα γιὰ χάρη τοῦ Νικηφόρου Μοσχοπούλου) «*κατὰ μῆνα Αὐγουστον τῆς β' Ἰνδικιῶνος τοῦ ςψ'ζ' ἔτους*» (= 1289), ἀποδείξαμε³ πὼς ὁ Νικηφόρος Κρήτης ἤδη τὴν ἐποχὴ αὐτῆ (τὸν Αὐγουστο τοῦ 1289) εἶχε λάβει «κατ' ἐπίδοσιν» τὴ μητρόπολη Λακεδαιμονίας, πού τὸ καλοκαίρι τοῦ 1285 τὴν κατεῖχε ἄλλος μητροπολίτης, ὁ Ἰωάννης. Ἔτσι, ὕστερα ἀπ' αὐτὸ τὸ νέο στοιχεῖο, ἡ χρονολογία 1291/2 πού μᾶς παρέχει ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, ἀλλὰ καὶ φαίνεται πολὺ φυσικὴ: Ὁ Νικηφόρος, δυὸ - τρία χρόνια μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴ μητροπολιτικὴ ἔδρα τῆς Λακεδαιμονίας, πού τὴ μετέφερε στὸ Μυστρά, ἐπιδόθηκε μὲ ζῆλο στὴν οἰκοδομὴ τοῦ μητροπολιτικοῦ του ναοῦ.

Τὸ συμπέρασμα πού προκύπτει, νομίζομε, ἀπ' ὅλα τὰ παραπάνω εἶναι ὅτι ἡ σωστὴ χρονολογία τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Μυστρά εἶναι τὸ ἔτος 1291/2 καὶ ὅτι ἡ χρονολογία αὐτῆ εἶναι

1. Ἁ. Παπαδόπουλου - Κεραμεύς, Νικηφόρος Μοσχόπουλος, ὁ.π., σ. 217 - 221.

2. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Νικηφόρου Μοσχοπούλου ἐπιγράμματα κλπ., ὁ.π., σ. 240 - 243, ὅπου διεξοδικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ζητήματος.

3. Αὐτόθι, σ. 235 - 240.

γνήσια καὶ πρέπει νὰ γίνῃ παραδεκτὴ. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἔχει σημασίαν, γιὰτὶ ἀνεβάζει τὴν οἰκοδομὴ τοῦ ναοῦ ἀρκετὰ χρόνια παραπάνω. Ἐτσι ὁ μητροπολιτικὸς αὐτὸς ναὸς τοῦ Μυστρᾶ ἀποδεικνύεται, ἂν ὄχι παλαιότερος, τοῦλάχιστο σύγχρονος τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, πού, κτισμένος (κατὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ καθηγητοῦ Ἁ. Ὁρλάνδου¹) μεταξὺ 1290 καὶ 1295, ἐθεωρεῖτο μέχρι σήμερα² ὁ ἀρχαιότερος ναὸς τῆς πρωτεύουσας τοῦ Δεσποτάτου τῶν Παλαιολόγων.

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

1. Ἁ. Ὁρλάνδου, Δανιὴλ ὁ πρῶτος κτίτωρ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τοῦ Μυστρᾶ, « Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν », τόμ. 12 (1936), σ. 443-448.

2. Βλ. D. A. Zakythinos, Le despotat grec de Morée. Tome second. Vie et institutions, Athènes, 1953, σ. 296 καὶ Μ. Χατζηδάκη, Μυστρᾶς, σ. 47-55.